

Martyna Pryszmont-Ciesielska
Uniwersytet Wrocławski

„Mikroświaty macierzyństwa”

Microworlds of motherhood

Streszczenie. Artykuł projekt badawczy o nazwie „Mikroświaty macierzyństwa”. Poszukiwano w nim odpowiedzi na pytanie : ak jest postrzegane przez kobiety macierzyństwo,, aby opisać społeczny mikroświat matek, pokazać potencjał codziennej nauki matek i uwrażliwić ludzi na uniwersalność doświadczenia macierzyństwa (mikroświaty z macierzyństwa). Projekt składał się z trzech etapów: 1) prowadzenie badań empirycznych za pomocą podejścia jakościowego, 2) wystawa fotografii zatytułowaną „Mikroświaty macierzyństwa”, 3) analiza i interpretacja materiału badawczego. Te fazy projektu zostały opisane w artykule.

Słowa kluczowe: macierzyństwo, projekt badawczy, badania jakościowe, zdjęcia, wywiady badawcze, wystawa fotograficzna.

Summary. The article describes a research project named “Microworlds of motherhood”. The aims of this project were: to explore the experience of motherhood as perceived by women, to describe the social microworlds of mothers, to show the potential of everyday learning for mothers, to sensitise people to the versatility of the motherhood experience (the microworlds of motherhood). The project consisted of three phases: 1) Conducting empirical research using the qualitative approach: research strategies employing (auto)biography and photography; 2) Holding a photography exhibition entitled “Microworlds of motherhood” using the research material; 3) Analysis and interpretation of research material, formulating conclusions and writing the paper. These phases of the project have been described in the article.

Keywords: motherhood, research project, qualitative research, photography, research interviews, photo exhibition.

W dyskusji na temat współczesnej matki na pierwszym planie stawia się „instytucję macierzyństwa”, realizujące istotne zadania rodzicielskie, opiekuńczo-wychowawcze itd. Natomiast refleksje na temat kobiety pojawiają się dopiero na drugim, a nawet dalszych planach. Przy czym, w kontekście tych rozważań, postrzegana jest ona nadal w kategoriach odtwórczyni ról ważnych z punktu widzenia funkcjonowania państwa. W takim ujęciu zostaje ona uprzedmiotowiona i pozbawiona swojej indywidualności. Dzieje się tak przede wszystkim w obszarze polityki, w którym kobieta jest sprowadzona do rodzicielki, opiekunki i przede wszystkim wykonawczynie określonych i pożądaných przez państwo zadań (por. Hryciuk, Korolczuk, 2012, s. 9).

Z tego powodu ważne znaczenie może mieć uczynienie doświadczenia macierzyństwa, a przede wszystkim samych kobiet-matek, przedmiotem i podmiotem zainteresowania, dyskusji, rozważań, a także badań andragogiki. Myślę, że dla edukacji dorosłych doświadczenie to wydaje się być ważne z powodu istotnych zadań rozwojowych, które się z nim wiążą. Świadczą o tym choćby przykłady interesujących publikacji ukazujących wartość macierzyństwa w perspektywie rozwoju kobiety (zob. Budrowska 2000; Bartosz 2002; Kuryś 2010). Ważna, z punktu widzenia rozwoju subdyscypliny naukowej andragogiki, jest także zmiana, jaka wiąże się z dekonstrukcją w obrębie stereotypu kobiecości (por. Kalecińska-Adamczyk, Serafińska 2013).

Założeniem projektu badawczego „Mikroświaty macierzyństwa”, który koordynowałam, było dowartościowanie indywidualnego doświadczenia macierzyństwa przez kobiety. W takim ujęciu przedmiot rozważań i badań wpisywał się w problematykę edukacji dorosłych. Dotyczył bowiem jednostkowego uczenia się osób dorosłych, zanurzonych w określonym kontekście społecznym i posiadających indywidualną biografię życiową (por. Skibińska 2006). Ukazywał także miejsca ich uczenia się, konstruowane przez indywidualne, jak i zbiorowe doświadczenia (Kurantowicz 2007). Wreszcie, badany dorosły posiadał wyjątkową sobie „pajęczynę życia”, która ujawniała widoczne związki między osobistymi i społecznymi aspektami życia (Dominić 2006, s. 22–23).

W projekcie wzięło udział sześć badaczek¹. Każda z nas przeprowadziła badania z 2–3 kobietami-matkami i/lub opisała własne doświadczenie macierzyństwa. Cele, problemy, a także podejście badawcze było wspól-

---

¹ Zespół badawczy tworzyły: Joanna Anioł, Ewa Jurczyk-Romanowska, Emilia Mazurek, Małgorzata Puć, Edyta Sokołowska, Martyna Pryszmont-Ciesielska (koordynatorka projektu). Projekt zrealizowany został w okresie od 06.2012 r. do 06.2013 r.; formalny tytuł to: „Współczesne oblicza macierzyństwa w perspektywie edukacji nieformalnej”. Natomiast roboczą nazwą projektu i jednocześnie tytułem zrealizowanej wystawy jest: „Mikroświaty

ne dla wszystkich uczestniczek. Niemniej, w niektórych przypadkach, przez wzgląd na specyfikę przedmiotu badań, formułowane były dodatkowe problemy badawcze. Różnice pojawiały się także w doborze metod badawczych, spośród tych wpisujących się w wybrane podejście badawcze.

Celami było: poznanie doświadczeń kobiet będących w sytuacji macierzyństwa; opisanie mikroświatów społecznych kobiet–matek; ukazanie potencjału codziennego, incydentalnego uczenia się kobiet–matek; uwrażliwienie na różnorodność doświadczania macierzyństwa (mikroświaty macierzyństwa). Projekt składał się z trzech zasadniczych etapów: 1) Przeprowadzenie badań empirycznych; 2) Przygotowanie wystawy pt. „Mikroświaty macierzyństwa” przedstawiającej materiały z badań; 3) Analiza, interpretacja materiałów badawczych, sformułowanie wniosków oraz przygotowanie publikacji. Poniżej pokrótce scharakteryzuję doświadczenia zdobyte podczas realizacji wskazanych etapów.

Podejście auto/biograficzne z użyciem fotografii

Głównym podejściem badawczym zastosowanym w projekcie było podejście auto/biograficzne. Nawiązuje ono do tradycji paradygmatu interpretatywnego, krytycznego i postmodernistycznego (por. Malewski 1998; Malewski 2010; Deniz, Lincoln 2009). Jego istotą jest uznanie i wprowadzenie do badań dwóch różnych źródeł wiedzy o świecie społecznym – wiedzy pochodzącej od badanych podmiotów oraz wiedzy osobistej badacza(y). W obu przypadkach źródłem wiedzy są doświadczenia podmiotów – badanych kobiet-matek oraz badaczek, które przybierały najczęściej formę (auto)biografii (niepełnych) zogniskowanych na wybranych okresach życia (zob. Miller 2003; Kafar 2011; Pryszynt-Ciesielska 2009). Trzy (spośród sześciu) badaczek zdecydowały się wprowadzić do badań swoje osobiste doświadczenia macierzyństwa. W tym celu skorzystały m.in. z eseju autobiograficznego, analizy dokumentów osobistych oraz wywiadu i rozmowy, podczas której dzieliły się swoimi osobistymi przeżyciami. Innymi metodami i technikami, przy pomocy których zostały zgromadzone dane były: wywiad narracyjno-biograficzny, wywiad narracyjny, jakościowy wywiad badawczy, wywiad swobodny oraz pogłębiony. Ważną strategią zbierania i analizowania danych były strategie badawcze z użyciem fotografii (zob. Konecki 2006; Sztompka 2005). Każda z badaczek włączyła do badań fotografie, które obrazowa-

---

macierzyństwa”. Sfinansowany został w ramach działalności statutowej Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego

ły ich osobiste doświadczenia macierzyństwa (w przypadku badaczek, które podjęły się badań auto/biograficznych) oraz te pochodzące od badanych kobiet-matek. W większości przypadków były to fotografie zastane, które udostępniły nam badane. W dwóch przypadkach były to materiały wywołane – zdjęcia zrobione przez badaczki przez wzgląd na cele projektu.

Wyzwaniem projektu było zatem połączenie podejścia auto/biograficznego ze strategiami badawczymi z użyciem fotografii. W ramach tego pierwszego narratorki przedstawiały opisy swoich doświadczeń macierzyństwa. Wiele z nich dotyczyło intymnych przeżyć, które zostały upublicznione w wypowiedziach badanych kobiet-matek, ale także poprzez zgromadzone fotografie będące pewną ilustracją tych doświadczeń. Dodam, iż zarówno wypowiedzi narratorek, jak i fotografie pochodzące z ich prywatnych kolekcji stanowiły treść plakatów prezentowanych podczas wystawy „Mikroświaty macierzyństwa”. Zatem upublicznienie treści dotyczy zarówno sytuacji zamieszczenia ich w artykule naukowym – komunikacie z badań oraz wystawy. Jest to jednocześnie sytuacja ujawnienia wizerunku badanych kobiet i jednocześnie zerwanie z zasadą anonimowości badań.

Warto dodać, iż auto/narracje² otrzymane z przeprowadzonych wywiadów, a także spisanych autobiografii oraz zgromadzone fotografie kobiet-matek stanowią różne wobec siebie źródła wiedzy o świecie społecznym. Mianowicie, historie otrzymane z auto/narracji ujawniają indywidualne doświadczenia kobiet-matek. Natomiast zobrazowane na fotografiach praktyki macierzyńskie ukazują pewne zbiorowe praktyki macierzyńskie. Oba źródła nie zawsze ze sobą współgrały – na przykład – w niektórych auto/narracjach kobiety opisują swoje trudne i kryzysowe przeżycia, natomiast załączone zdjęcia ukazują dość sielankowy obraz macierzyństwa. Kobiety w roli matek są na nich uśmiechnięte, radosne, promienne, chętnie przytulają i opiekują się swoimi dziećmi. Zatem źródła te, mimo iż nie były ze sobą komplementarne, wzajemnie się uzupełniały.

Wystawa „Mikroświaty macierzyństwa”

Jednym z etapów projektu było zaprezentowanie zebranych w ramach badań materiałów osobom trzecim. Wystawa odbyła się 19 grudnia 2012 r.

---

² Określenie „auto/narracje” – oznacza to, iż źródłem wiedzy o doświadczeniach macierzyństwa były zarówno narracje uzyskane z biografii badanych kobiet-matek, jak również autonarracje badaczek (autobiografie).

w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego. Zaprezentowanych zostało łącznie dwadzieścia plakatów formatu B1, które składały się z autorskich wypowiedzi badanych kobiet-matek oraz fotografii ilustrujących ich doświadczenia macierzyństwa. Każda z sześciu badaczek przygotowała pracę na wzór plakatu, na którym zaprezentowała mikroświaty macierzyństwa badanych przez siebie kobiet-matek. Oto lista autorek oraz tytuły przygotowanych plakatów: Martyna Pryszmont-Ciesielska, „Prolog”; Edyta Sokółowska, „Różne drogi matek studiujących”; Joanna Anioł, „Różne początki”; Martyna Pryszmont-Ciesielska, „Matki emocjonalnie zaangażowane”; Małgorzata Puć, „Trudne piękne początki”; Ewa Jurczyk-Romanowska, „Extreme – wszyscy jesteście zachwyceni!!!”, „Samotne macierzyństwo – w upartym dążeniu, licząc tylko na siebie”, „Podmiotowe macierzyństwo – aktywność zamiast poświęcenia, czyli własną drogą pójść”; Emilia Mazurek, „Macierzyństwo dające siłę do walki”.

Celem wystawy było ukazanie i zobrazowanie doświadczeń macierzyństwa kobiet. Szczególną rolę odegrały tu zgromadzone w badaniach fotografie, które w większości pochodziły z prywatnych kolekcji narratorek. Były to zdjęcia amatorskie, ukazujące kobiety-matki w różnych sytuacjach życiowych i kontekstach społecznych. Stąd ich naturalny i niemedialny charakter. Tym samym celem było uwrażliwienie na jednostkowe i przede wszystkim różne doświadczenia macierzyństwa, często dalekie od stereotypowego obrazu macierzyństwa.

Ważnym celem było także łączenie świata nauki (uniwersytetu) z tym znajdującym się *extra muros*. Zorganizowanie wystawy na terenie uczelni miało także na celu przełamanie wizerunku uniwersytetu jako odseparowanego i niedostępnego osobom nie związanym z Akademią.

Wystawa łączyła zatem to, co intymne – doświadczenia kobiet-matek – z tym, co publiczne, czyli skoncentrowane wokół reguł instytucji naukowej – uniwersytetu.

Problemy analizy – wokół mikroświatów kobiet-matek i badaczek

Niniejszy projekt badawczy realizowany był przez sześć badaczek. Każda uczestniczka przygotowała indywidualny komunikat z badań, w których przedstawiała wyniki i wnioski swoich badań. Wszystkie te artykuły znajdują się w książce pod moją redakcją pt. „Macierzyństwo w relacjach auto/biograficznych i fotografiach kobiet” (wydawnictwo ATUT). Poniżej omówię

główne problemy i trudności, jakie pojawiały się na etapie analizy zebranych materiałów badawczych oraz formułowania wniosków końcowych.

Założeniem projektu było przedstawienie indywidualnych mikroświatów macierzyństwa kobiet-matek. Owa jednostkowość szczególnie widoczna była w zebranych w projekcie historiach kobiet-matek. Każda z badaczek przeprowadziła indywidualne badania z kobietami z różnych grup i środowisk. Poniżej krótko przedstawię wybrane wątki przeprowadzonych wspólnie badań.

Pierwsza z uczestniczek projektu – Edyta Sokołowska – przeprowadziła wywiady z matkami studiującymi. Zebrany materiał umożliwił jej ukazanie dwóch różnych wobec siebie historii kobiet. Obie narratorki przedstawiały bowiem odmienne postawy wobec sytuacji macierzyństwa. W przypadku pierwszej z nich macierzyństwo nie zmieniło dotychczasowego stylu i podejścia do życia w roli studentki psychologii; z kolei dla drugiej – studentki pedagogiki – urodzenie dziecka stało się momentem przewartościowania i zmiany swojego dotychczasowego światopoglądu. W przedstawionych mikroświatach kobiet ważnym wątkiem był także problem łączenia macierzyństwa ze studiowaniem na uczelni wyższej. Kolejna uczestniczka projektu – Joanna Anioł – zrealizowała swoje badania (wywiady oraz samodzielnie wykonane zdjęcia) również z dwoma kobietami, będącymi w różnej sytuacji życiowej oraz w innym okresie życia. Narratorka pierwsza (34 lata) jest matką dwojga dzieci, pedagogiem i założycielką stowarzyszenia wspierającego rozwój rodziny. Myślę, iż specyficznym dla tej narracji wątkiem była refleksja narratorki nad swoim osobistym dojrzewaniem do macierzyństwa, które było konsekwencją podjętej terapii DDA. W przypadku drugiej narratorki (23 lata), mamy rocznego chłopca i absolwentki AWF pracującej jako osobisty trener, doświadczenie macierzyństwa zaobfitowało podjęciem odpowiedzialności za siebie i dziecko oraz dążeniem do lepszego życia. Z kolei badania Ewy Jurczyk-Romanowskiej ukazują macierzyństwo nietradycyjne i niestereotypowe. W przedstawionych narracjach i fotografiach spotykamy trzy kobiety dążące do niezależności i emancypacji. Jest to Karolina (32 lata) – mama dwójki dzieci i przede wszystkim prawnik oraz pracownik uczelni wyższej. Narratorka zaznaczyła, iż (cytuje³): *w dalszym ciągu uważam, że byłabym równie szczęśliwa bez dzieci, jak jestem z dziećmi, po prostu, że tak powiem poziom szczęścia nie zależy od ilości dzieci, które mam, tak? Tylko od tego, co się ze mną dzieje, tak?* Walka o podmiotowość inaczej jawi się w przypadku drugiej narratorki – Agnieszki, poszukującej pracy i samodzielnie wychowującej

---

³ Wywiad z Karoliną przeprowadziła Ewa Jurczyk-Romanowska.

dwójkę dzieci. W tym przypadku chodzi bowiem o taką niezależność, która umożliwiłaby narratorce samodzielne i godne życie. W trzeciej auto/narracji wspomniana autorka badań (34 lata, mężatka, pracownik uczelni wyższej i mama dziewczynki) przedstawiła swoją autobiografię. Zaznaczyła w niej, iż narodziny dziecka okazały się dla niej wielką zmianą w jej dotychczasowym życiu i stanowią siłę dążenia do dobrego i niezależnego życia. Wątek „walki”, w kontekście doświadczania sytuacji macierzyństwa, pojawia się także w badaniach kolejnej badaczki – Emilii Mazurek, która przedstawiła dwie poruszające historie kobiet dotkniętych chorobą nowotworową piersi. W przypadku dwóch narratorek, z którymi prowadziła swoje wywiady narracyjne autorka badań, macierzyństwo było siłą do walki z chorobą. Obie badane podkreśliły bowiem, że bez macierzyństwa nie podjęłyby walki o własne życie. Piąta uczestniczka badań – Małgorzata Puć – zdecydowała się opisać swoje własne doświadczenia macierzyństwa zogniskowane na okresie ciąży, która była dla narratorki ciężką wysokiego ryzyka. W tej autobiografii wyraźnie zaznacza się świadoma i refleksyjna postawa wobec urodzenia dziecka, a także macierzyństwa. Z kolei w badaniach, które sama przeprowadziłam (wywiad z narratorką oraz spisanie własnej autobiografii) uwypukliłam rolę emocji w codziennym funkcjonowaniu i uczeniu się kobiet-matek. Zderzyłam w nich bowiem dwie różne postawy wobec macierzyństwa – pierwsza wyraża pewność i radość w sytuacji bycia matką; druga – lęk i niepewność.

Jak widać, badania prowadzone przez każdą z uczestniczek projektu, zaowocowały różnymi historiami kobiet w sytuacji macierzyństwa. Owa różnorodność jest specyficzna dla przedmiotu badań i jest niewątpliwą zaletą tego projektu. Niemniej, przez wzgląd na to bogactwo obrazów macierzyństwa, trudno było wyodrębnić wspólne wszystkim historiom kryteria analizy materiału badawczego. Próba odpowiedzi na pytanie: jaki obraz macierzyństwa ukazały zebrane mikroświaty macierzyństwa, ograniczył się wyłącznie do przedstawiania i ograniczania poszczególnych historii kobiet-matek. Zatem przyjęcie przez wszystkie badaczki określonych kryteriów analizy, mogłoby fałszywie ujednoczyć zróżnicowany obraz macierzyństwa.

Istotnym elementem różnicującym poszczególne badania był również fakt stosowania odmiennego instrumentarium badawczego. Mimo wspólnie przyjętych założeń metodologicznych – paradygmaty i typ badania – autorki badań często odwoływały się do innych metod i technik gromadzenia i analizowania danych. Zawarte w nich rozwiązania metodologiczne kształtowały „obrazy” otrzymywane z badań. Przykładowo jedna z badaczek, zarówno na etapie prowadzenia wywiadów, jak i jego analizy, skorzystała z zasad jakościowego wywiadu badawczego opisanego przez Steinara Kvale (Kvale 2004;

Kvale 2010). Druga natomiast odwołała się na tych etapach do fenomenologii (Stróżewski 1989). Mimo, iż oba podejścia wpisują się w orientację jakościową, różnią się między sobą pod względem prowadzenia i analizowania wywiadów.

Tym, co różniło poszczególne badania były także światopoglądy badaczek. Niektóre z nas zdecydowały się ujawnić i opisać swoją perspektywę uwikłaną w macierzyństwo (zapis autobiograficzny). Inne natomiast swoje prywatne doświadczenia pozostawiły poza granicami badania. Wreszcie każda z uczestniczek badań występowała w różnych rolach: matki, pacjentki szpitala, mężatki, partnerki, studentki, doktorantki, pracownicy, aktywistki. Owe role wyrażały także inne spojrzenie na wybrany przedmiot badań.

Z punktu widzenia koordynatorki projektu, dużym wyzwaniem była także praca w zespole, która wiązała się ze półroczną organizacją spotkań, podziałem poszczególnych zadań itd. Okres ten był owocny zarówno pod względem rozwoju w roli badacza, a także w wymiarze rozwoju osobistego, głównie pod wpływem nawiązywanych relacji z uczestniczkami badań.

Próba podsumowania

Kończąc swoje rozważania chciałabym zastanowić się, w jaki sposób można byłoby rozwinąć zrealizowany projekt? Takim elementem byłoby zwiększenie ilości, a w zasadzie jakości mikroświatów kobiet-matek. Co prawda, w projekcie pojawiły się różne historie macierzyństwa, niemniej nie wyczerpują one zróżnicowanego pod tym względem przedmiotu badań. Interesujące byłoby także rozbudowanie projektu w obszarze zastosowanych strategii badawczych z użyciem fotografii. Myślę tutaj o wprowadzeniu fotografii wywołanych, tj. sfotografowaniu życia codziennego kobiet-matek przez autorki badań. Byłoby one interesującym uzupełnieniem wobec zgromadzonych w projekcie fotografii zastanych, pochodzących z prywatnych kolekcji narratorek. Myślę, iż ciekawe byłoby także uwypuklenie autoanalizy badanych kobiet. W projekcie pojawił się element komunikowania zwrotnego – był to etap autoryzacji wywiadów badawczych oraz udział w wystawie. Niemniej, pochodząca z tych sytuacji refleksja kobiet-matek nie została włączona w tok badań. Wreszcie, rozbudowy wymagałby także etap analizy i interpretacji uzyskanych wyników z badań. Na tym etapie bowiem można byłoby zastosować triangulację badaczek, czyli rozszerzyć analizę o wspólne interpretacje materiałów otrzymanych z indywidualnych badań każdej z uczest-

niczek. Myślę, że sformułowane uwagi znacznie pogłębiłyby podjętą w projekcie problematykę.

Bibliografia

- Bartosz B., (2002), *Doświadczenie macierzyństwa: analiza narracji autobiograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Budrowska B., (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny z życia kobiety*, Wydawnictwo Funna, Wrocław.
- Denzin N. K., Lincoln Y. S. (2009), *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, przeł. K. Podemski, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, tom 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dominicé P. (2006), *Uczyć się z życia. Biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
- Hryciuk R. E., Korolczuk E. (red.) (2012), *Wstęp. Pożegnanie z Matką Polką? [w:] Hryciuk R.E., Korolczuk E. (red.), Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 7–24.
- Kafar M. (2011), *Biografie naukowe. Perspektywa transdyscyplinarna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kalecińska-Adamczyk E., Serafińska K. (2013), *Czy dzieci to uśmiech opatrności? Uwarunkowania jakości życia matek w Polsce*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 2(62), s. 107–125.
- Konecki K. (2005), *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, tom 1, nr 1 – grudzień.
- Kurantowicz E. (2007), *O uczących się społecznościach. Wybrane praktyki edukacyjne ludzi dorosłych*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław.
- Kuryś K., 2010, *Urodzenie pierwszego dziecka jako wydarzenie krytyczne w życiu kobiet i mężczyzn*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków.
- Kvale S. (2004), *InterViews. Wprowadzenie do jakościowego wywiadu badawczego*, Wydawnictwo „Trans Humana”, Białystok.
- Kvale S. (2010), *Prowadzenie wywiadów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Małewski M. (1998), *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Miller N. (2003), *Auto/biografia w badaniach nad edukacją i uczeniem się całościowym*, „Teraźniejszość Człowiek Edukacja”, nr 1(21).
- Pryszmont-Ciesielska M. (2009), *Podejście auto/biograficzne w badaniach nad edukacją – propozycja metodologiczna*, „Teraźniejszość Człowiek Edukacja”, nr 2.

- Skibińska E. (2006), *Mikroświaty kobiet. Relacje autobiograficzne*, Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, Warszawa.
- Stróżewski W. (1989) *O metodzie fenomenologii*, [w:] J. Perzanowski (red.), *Jak filozofować? Studia z metodologii filozofii*, PWN, Warszawa.
- Sztompka P. (2005), *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.